

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Rûhu'l Beyân Tefsiri Bağlamında İsmâil Hakkı Bursevî'de Vahdet-i Vücûd Anlayışı

*Understanding of Vahdet-i Vücûd in İsmâil Hakkı Bursevî in the Context of Rûhu'l
Beyân Termination*

Muzaffer İNNECİ

Öğr. Gör.,
Mersin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı
Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Anabilim
Dalı,
muzafferinneci@mersin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6579-3369.

Cilt/ Issue: 4/2, 233-256

Geliş Tarihi: 07.08.2024

Kabul Tarihi: 23.10.2024

Atf: İnneci, Muzaffer "Rûhu'l Beyân
Tefsiri Bağlamında İsmâil Hakkı
Bursevî'de Vahdet-i Vücûd Anlayışı".
İLSAM Akademi Dergisi 4/2 (Ekim 2024),
233-256.

Dipnot: Muzaffer İnneci "Rûhu'l
Beyân Tefsiri Bağlamında İsmâil Hakkı
Bursevî'de Vahdet-i Vücûd Anlayışı".
İLSAM Akademi Dergisi 4/2 (Ekim 2024),
Sayfa.

ÖZ

Vahdet-i vücûd fikrinin tefsirlerdeki izdüşümlerini çalışmaya karar verince, işârî tefsirlerden "Rûhu'l Beyân" tefsiri dikkatimizi çekmiştir. İsmâil Hakkı Bursevî'nin sadece tasavvufu kalmayıp diğer İslâmî ilimlerdeki iddialı duruşu vahdet-i vücûdu onun tefsirinden araştırmak istememizin sebeplerindendir. Rûhu'l Beyân içerdiği işârî yaklaşımların yanı sıra diğer İslâmî disiplinlerden epeyce faydalanılarak yazılan, işaret, rivayet ve dirayet yönü bulunan zengin bir tefsirdir. Tasavvufun önemli konularından olan vahdet-i vücûd anlayışının doğruluğunun veya yanlışlığının ortaya konulabilir olmaması sebebiyle sûfiler bazı eleştirilerin hedefi haline gelmiştir. Bursevî de yaşadığı dönemde bu tepkilerden nasibini almıştır. Tasavvufun mahrem konularını kürsülerde anlattığı için yetkililer kendisine tepki göstermişlerdir. Rûhu'l Beyân tefsirinde de bu anlayışa yer vermiştir. Fikirlerini İbnü'l Arabî gibi tasavvuf büyüklerinin sözleriyle desteklemeye çalışmış, Hallâc-ı Mansûr'un vahdet-i vücûd anlayışını savunmaya gayret etmiştir. Makalenin birinci bölümünde Bursevî'nin hayatı, düşünce dünyası, tasavvufi kimliği, İbnü'l Arabî'ye olan yakınlığı ve Rûhu'l Beyân tefsirinde izlediği usul incelenecektir. İkinci bölümde ise vahdet-i vücûdu yansıttığı fikirlerini İbnü'l Arabî'nin düşünceleriyle karşılaştırmalı şekilde irdeleyeceğiz. Makalede vahdet-i vücûd fikrinin temellendirilmesine dair tartışmalardan kaçınılmış, sadece tefsirde nasıl yer aldığına odaklanılmıştır. İsmâil Hakkı Efendi'nin vahdet-i vücûdla ilgili düşüncelerini incelediğimiz çalışmamızın literatüre mütevazî bir katkı sunması beklentimizdir.

Anahtar Kelimeler: Vahdet-i Vücûd, İsmâil Hakkı Bursevî, Hak, Hakikat, Ene'l-Hakk.

ABSTRACT

When we decided to study the projections of the idea of unity of existence in the tafsir, the "Rûhu'l Beyân" commentary, one of the ishâri tafsir, caught our

The content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

attention. İsmail Hakkı Bursevî's assertive stance not only in Sufism but also in other Islamic sciences is the reason why we want to investigate unity of existence through his interpretation. Rûhu'l Beyân is a rich commentary with signs, narrations, and insight, written by making use of other Islamic disciplines as well as the ishâri approaches it contains. Sufis have become the target of some criticism because the understanding of unity of existence, which is one of the important issues of Sufism, cannot be proven true or false. Bursevî also had his share of these reactions during his time. The authorities reacted against him because he talked about the intimate subjects of Sufism on the podiums. He also included this understanding in his commentary on Rûhu'l Beyân. He tried to support his ideas with the words of Sufi greats such as Ibn Arabî and tried to defend Hallâc-i Mansur's understanding of unity of existence. In the first part of the article, Bursevî's life, world of thought, Sufi identity, his closeness to Ibnü'l Arabî, and the method he followed in the interpretation of Rûhu'l Beyân will be examined. In the second part, we will examine the ideas that reflect unity of existence in comparison with Ibn Arabî's thoughts. In the article, discussions on the basis of the idea of unity of existence are avoided and only focus on how it is included in tafsir. It is our expectation that our study, in which we examine İsmail Hakkı Efendi's thoughts on unity of existence, will make a modest contribution to the literature.

Keywords: Wahdat al-Wujud, İsmail Hakkı Bursevî, Truth, Reality, Ene'l-Haqq.

EXTENDED ABSTRACT

From the moment we decided to study the reflections of the idea of unity of existence in the Qur'anic commentaries, we started writing the work called "Rûhu'l Beyân Fî Tefsîri'l Kur'an," which is one of the most important ishâri commentaries written in recent times and has an important place in the Ottoman commentary tradition. It caught our attention. İsmail Hakkı Bursevî's assertive stance not only in the science of Sufism but also in other Islamic sciences, especially tafsir and hadith, is just one of the reasons why we want to investigate unity of existence through his tafsir. İsmail Hakkı Efendi was raised in both a scientific and mystical framework since his childhood. In addition, Rûhu'l Beyân is a very rich commentary with indication, narration, and insight aspects, written by making use of other Islamic disciplines as well as the ishâri perspective approaches it contains. In this respect, it deserves to be at the center of research in which the effect of a Sufi perspective on tafsir will be examined. In addition, it found a place in Islamic studies carried out in the West and was the subject of a doctoral thesis written at Sorbonne University, which makes it very special.

The concept of unity of existence, which is one of the important issues of the understanding of Sufism, has been the scene of some debates because it cannot be based on concrete data. Sufis have become the target of some criticism because it is not a subject that can be proven true or false according to standard standards. İsmail Hakkı Bursevî also had his share of these reactions during his time. He was subjected to some sanctions because he talked about unity of existence to the public in his Friday sermons. Although he was legally cleared in the investigations carried out against him with the positive testimonies about him from people he respected in the scientific community, state officials also reacted to him because he explained the subjects of Sufism in the stands that not everyone could understand. Naturally, he included this understanding in his commentary on Ruhu'l Beyan and made refutations against those who denied it.

According to him, the world is just an appearance. However, there is another real world beyond this world, and the real life is in this world. Man must isolate himself from this external world, reach the true world, and reach the truth by getting rid of a false and mortal life. This world is nothing but a curtain that prevents reaching the truth. When this curtain is opened, people will be able to get rid of the darkness and reach the light. İsmail Hakkı Bursevî acted within this framework when interpreting the verses of the Quran, and whenever he had the opportunity, he interpreted the verses in parallel with the understanding of unity of existence. He tried to support his ideas with the words of Sufi greats such as Ibn Arabi and tried to explain Hallâc-ı Mansur's understanding of unity of existence with rational and narrated evidence. According to him, Hallac-ı Mansur is one of the people who reached this truth. He realized that the visible world, even himself, is a manifestation of Allah and that everything is actually a part of Him. In our opinion, the use of the name "Hak" when talking about Allah in the tafsir Ruh al-Bayan is not an ordinary habit but a clear manifestation of the understanding of unity and existence. The study consists of two parts. In the first part, İsmail Hakkı Bursevî's life, world of thought, Sufi identity, his closeness to İbnü'l Arabî, and the method he followed in the interpretation of Ruhu'l Beyân will be examined. In the second part, we will examine some of his ideas that reflect unity of existence in comparison with Ibn Arabi's thoughts. In the article, historical discussions such as the basis, acceptance, or rejection of the idea of unity of existence are avoided and only focused on how and in what way this understanding is included in tafsir. Although there is a lot of research about him in the literature, İsmail Hakkı Bursevî still continues to maintain its rich source value for researchers working in the field of theology. Because some of the unique manuscripts in manuscript libraries have still not been brought to today's scientific world. The works on some of them are out of print, and new and updated editions have not been made. Some studies, such

as reprints, facsimiles, and translations of these works in manuscript libraries, are waiting for new researchers. Our greatest expectation is that our study, in which we examine İsmail Hakkı Efendi's thoughts on unity of existence, will make a modest contribution to the literature.

GİRİŞ

İslam tarihinin tüm dönemlerinde müslüman âlimler asr-ı saadette tezâhür eden nebevî birikim başta olmak üzere ilmî delillerden hareketle Kur'ân'ı yorumlama gayreti içerisine girmişlerdir. Kur'ân tefsiri alanındaki çalışmalar, zamanla öyle bir çeşitlilik arz etmiştir ki, zamanla rivayet-dirayet ve işaret gibi farklı tefsir ekolleri oluşmuş, her bir ekol kendi sistematliğini kurarak bu çerçevede bir Kur'ân tefsiri ortaya koymuştur.

Bu ekollerden bir tanesi de manevî keşiflerden hareketle tasavvufî bir Kur'ân yorumunu tercih eden "işârî" tefsir ekolüdür. Tasavvuf anlayışını benimseyen bazı âlimler, Kur'ân tefsirinde ayetlerin görünen anlamlarının dışında farklı yaklaşımlar sergilemiş olup ayetleri bâtinî işaretlerden yola çıkarak tefsir etme gayretinde olmuşlardır. Bu yorumlar ise diğer İslâmî disiplinlerle ilgilenen bazı âlimler tarafından ciddi tenkitlerle karşı karşıya kalmıştır.

İşârî Kur'ân yorumuna önem veren bazı sûfî müfessirlerin -her ne kadar tasavvufî birikimleriyle öne çıksalar da- diğer İslâmî ilimlerde de yetkin bir konuma sahip olmaları üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir ayrıntıdır. Ancak ayetlere dair ortaya konulan yorumların haddi aşarak zaman zaman tehlikelere kapı aralayacak boyutlara ulaştığı da görülmektedir. Ancak biz bu çalışmada, konunun bu boyutuyla ilgilenmeyeceğiz. Amacımız Bursevî'nin vahdet-i vücûd anlayışından ne derecede etkilendiğini, eserinde bu anlayışın ne derecede yer aldığını ortaya koymaktan ibarettir. Yoksa vahdet-i vücûdun naklî temelleri, Kur'ân ve sünnet çerçevesinde değerlendirilmesi, ret veya kabul edilmesi değildir.

Vahdet-i vücûd anlayışını Rûhu'l Beyân tefsirinden araştırmamızın sebebi ise genelde bazı tasavvuf ehlinin, özelde de İsmâil Hakkı Bursevî'nin bu anlayıştaki ısrarı, mümkün olan her yerde bu yaklaşıma atıfta bulunması, vahdet-i vücûd anlayışına dair sahip olduğu savunmacı duruşu ve eserlerinde bu anlayışa fırsat buldukça yer vermiş olmasıdır. İlgili bölümde de görüleceği üzere, İsmail Hakkı Efendi Rûhu'l Beyân tefsirinde bu anlayışa epeyce yer ermiş, zaman zaman da konuyu tartışmaya açarak naklî ve aklî temellerle delillendirme gayreti içerisinde olmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünde İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatı, düşünce dünyası, sûfî kimliğinden kaynaklanan bazı farklı düşünceleri ve Rûhu'l Beyân tefsiriyle ilgili bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise onun vahdet-i vücûd anlayışına dair fikirleri incelenmiştir. Ortaya koyduğumuz âcizane çalışmanın Bursevî hakkındaki yeni araştırmalara kapı aralamasını arzu ediyoruz. Her ne kadar hakkında yapılan epeyce çalışma varsa da, el yazması eserlerinin bir kısmının günümüz ilim dünyasına kazandırılmamış olması sebebiyle Bursevî'nin hâlâ

bilimsel araştırmalar için önemli bir kaynak değeri taşıdığını düşünüyöruz. Yazma eserler kütüphanelerinde bulunan kendisine ait bazı eserlerin tahkik, tıpkıbasım, yeniden basım ve tercümesi gibi akademik çalışmalar yeni araştırmacıları beklemektedir.

1. İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ

1.1. Hayatı

İsmâil Hakkı Bursevî 1063/1653 yılının zilkade ayında bugün Bulgaristan'daki Aydos kasabasında dünyaya gelmiştir. O yıllarda babası Aydos'taki Celvetî şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin müridânından ve sıkı dostlarından birisidir.¹ Bu sebeple daha çocukluğunda tasavvufla tanışmış, erken yaşlarda ilim ve zikir halkalarında yer almıştır. 1664 yılında ise Şeyh Osman Fazlı'nın Edirne'deki halifesi Seyyid Abdülbâki Efendi ile beraber Edirne'ye gitmiştir. Edirne'de epeyce ilimle meşgul olmuş, Hafız Osman'dan ders almış, hat sanatını öğrenmiştir.² Edirne yıllarının ardından eğitimine İstanbul-Fatih'deki Osman Fazlı Efendi'nin tekkesinde devam etmiştir. Şeyhinin tensipleriyle bir süre Balkanlar'da bulunan İsmail Hakkı Efendi ilim tahsili ve dergâh hizmetiyle geçen uzun yılların ardından 1685 yılında şeyhinin Bursa halifesi olarak görevlendirilmiştir.³ Üstadının işaretiyle bu yıllarda Bursa camilerinde kürsülere çıkmaya, halka vaaz ve nasihat etmeye başlamıştır. Rûhu'l-Beyân tefsiri de bu vaazlarda kullandığı notlar bir araya getirilerek oluşturulmuştur.⁴ Bu sebeple eserde vaaz üslubu dikkat çekmektedir.⁵

İsmâil Hakkı Efendi'nin eserlerindeki düşünce yapısı dikkatle incelendiğinde onun İbnü'l Arabî'den (öl. 638/1240) etkilendiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen ona olan muhabbetinden dolayı bir süre Şam'da kalmış, bu sürede ilmî ve tasavvufi kişiliği devlet ricâlinin ilgisini çekmiştir.⁶ Dönüşte Üsküdar'daki

1 Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 23/102; Necmi Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği Nuhbetü'l Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme* (İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2021), 62.

2 Necmi Sarı, "Kendi Dilinden İsmâil Hakkî Bursevî'nin Hayatı ve Şahsiyeti", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 137; Azize Süzer, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci ve Değerlendirilmesi (Nisa Suresi Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 6.

3 Bedrettin Çetiner, "Atpazarî Osman Fazlı ve el-Lâihâtü'l-Berkıyyât Adlı Tasavvufî Tefsir Risalesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1999), 41.

4 Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 68.

5 Süzer, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci ve Değerlendirilmesi (Nisa Suresi Örneği)*, 176.

6 Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 68.

Ahmediyye Camisinde⁷ vaazlar vermeye devam etmiş, bu vaazlar esnasında vahdet-i vücûd anlayışından doğan bazı söylemleri sebebiyle hakkında tahkikat başlatılmıştır. Soruşturmadan çevresinde bulunan birçok insanın şahitliğiyle kurtulsa da⁸ bu olayın ardından İstanbul'dan ayrılıp Bursa'ya geri dönmüştür. İsmâil Hakkı Efendi, rihlelerle dolu bir dünya hayatının sonunda 1725 yılında vefat etmiştir. Kabri bugün Bursa'nın Osmangazi ilçesi sınırlarında bulunan İsmâil Hakkı Efendi türbesindedir.⁹

1.2. İlmî Çalışmaları ve Düşünce Dünyası

İlmî anlamda, İsmâil Hakkı Efendi'nin çok verimli bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır. Tefsir, hadis, edebiyat ve kelam gibi birçok alanda yazmış olduğu eserler adından söz ettirmiştir.¹⁰ Yazmış olduğu eserlerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Bursalı Mehmet Tahir¹¹ onun 100'den fazla eser yazdığını ifade etmektedir.¹² Süleyman Ateş, onun 106 adet kitap yazdığını söylemiştir.¹³ Kaynaklarda 135 eser yazdığına dair bilgiler de yer almıştır.¹⁴ Yazdıkları arasında en çok bilinen eseri *Rûhu'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân* olup, Sorbonne Üniversitesi'nde yapılan bir doktora tezine konu olmuştur.¹⁵ Ayrıca bu eserin bir nüshasının 1839'da Kahire'de basılmış olması İsmail Hakkı Efendi'nin sadece Osmanlı ilim çevrelerinde değil, İslâm ülkelerinde de tanınan önemli bir isim olduğunu göstermektedir.¹⁶

Bursevî akidede ehl-i sünnet ekolünü benimsemekte ve eserlerinde fırsat

7 İsmail Hakkı Efendi bu yıllarda her ne kadar Bursa'da ikamet etse de sık sık İstanbul'a gidip gelmekte, vaaz ve irşad hizmetinden, kürsülerden geri durmamakta, dergâhla ilişkilerini devam ettirmektedir. Bkz; Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 68.

8 Süzer, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci ve Değerlendirilmesi (Nisa Suresi Örneği)*, 7.

9 Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 23/102.

10 Sarı, "Kendi Dilinden İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı ve Şahsiyeti", 139.

11 "Osmanlı Müellifleri" adlı meşhur eserin sahibi. Bkz; Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tâhîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 6/452.

12 İsa Çelik, "İsmail Hakkı Bursevî'ye Göre İnfitar Suresinin İşari Yorumu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 120 (2003), 162; Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l Beyân Fî Tefsîri'l Kur'an Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9/18 (2001), 366.

13 Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 243.

14 Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî", 23/104.

15 Sakıb Yıldız, "Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 103.

16 Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 74.

buldukça savunmaktadır. Bunu söylememizin sebebi tasavvuf anlayışına sahip olanların tarih boyunca bazı âlimler tarafından eleştirilmesidir. Bu eleştirilerin sebebi onların fizik ötesi âlem hakkındaki düşünceleri olmuştur. Vahdet-i vücûd anlayışı da bu merkezden kaynaklanan tartışmalara sahne olmuştur. Ayet ve hadislerin zâhiriyle ispat edilemeyen, rivayet açısından sağlam bir temele oturtulamayan bu düşünce sebebiyle sûfiler sürekli eleştirilere maruz kalmışlardır. Esasen tasavvuf eserlerinden edindiğimiz bilgiler doğrultusunda mutasavvıflar itikatta ehli-sünnete sağlam bir şekilde bağlılıklarını izhar etmelerine rağmen¹⁷ eserlerinde zaman zaman buna muhalif tavırlar geliştirmişlerdir. Aynı durum, Bursevî için de geçerlidir. Kendisinin kelam ilminde ve akâid sahasında söyledikleri bu alandaki yetkinliğini göstermektedir. Rûhu'l Beyân başta olmak üzere eserlerinde inanç meselelerini mezhepler çerçevesinde tartışmalı bir şekilde alarak işlemiştir.¹⁸ İsmâil Hakkı Bursevî'nin ehl-i sünnet anlayışındaki sahiplenmecî tavrı başka çalışmalarda da ortaya konulmuştur.¹⁹ Ancak onun ehl-i sünnet anlayışına muhalif tavırlar sergilediği de görülmüştür. Örnek olarak; Kur'ân'ın -musikiyle ilgilenenlerin okuduğu gibi- makamlı ve nağmeli okunurken tecvid ve kıraat kaidelerinden taviz verilmesinin haram olduğunu, bu şekilde okunan Kur'ân'ı dinleyerek bu okuyuşu tebrik ve takdir edip “ne güzel okudu” diyenin de dinden çıkararak kâfir olacağını söylemiştir.²⁰

Aslında Kur'ân'ın güzel okunması Hz. Peygamber tarafından övülmüştür.²¹ Bursevî'nin yukarıdaki yerdiği okuyuş kanaatimizce “gösteriş” maksatlı icra edilen bir okuyuştur. Zaten “musiki ile ilgilenenlerin okuduğu gibi” ve “tecvid ve kıraat kaidelerinden taviz verilerek” ifadelerinden de bu anlaşılmaktadır. Zira Bursevî başka bir eserinde Kur'ân'ı dinlemenin her şeyden tatlı olduğunu ifade etmektedir. Kur'ân okuyucusu sesini güzelleştirip ahenkli kılsa dinleyenler üzerindeki etkisi de artacaktır. Bursevî'ye göre bu tarz güzel okumaya “makbul tegannî” denir. Nitekim Hz. Peygamber tatlı okuyuşu sebebiyle Ebû Musa el Eş'arî'yi övmüştür. İşte bu tegannî Kur'ân'ın nazmını bozup değiştiren bir

17 Abdulkarim b. Hevazin b. Abdulmelik Kuşeyrî, *Risaletü'l Kuşeyriyye* (Cidde: Daru'l Minhac, 2017), 85.

18 İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l beyân fi tefsiri'l Kur'ân* (Beyrut: Daru'l Fikr, ts.), 10/431.

19 Adem Apak, “İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 166.

20 İsmail Hakkı Bursevî, *Şerh-i şuabi'l iman*, çev. Yakup Çiçek (İstanbul: Daru'l Hadis Yayınları, 2002), 102.

21 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Fezâilü'l-Kur'ân”, 31, 33, 35; “Ezan”, 102.

tegannî değildir.²²

Yine Bursevî bir eserinde namaz ve oruç başta olmak üzere İslâm'ın temel vecibelerini yerine getirmeyerek ağır görenlerin kâfir olacağını ifade etmiştir.²³ Ehl-i sünnet elbette ibadetleri yerine getirmenin gerekliliğine önem vermektedir. Ancak hiçbir âlim ibadetler konusunda ortaya konulan “tembelliği” küfür sebebi saymamıştır. Buna rağmen Bursevî'nin neden böyle bir söylem geliştirdiği üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Zannımızca Bursevî ibadetleri ağır görüp ihmal edenlerin kâfir olduğunu söylerken, bu kişilerin gidişatlarının iyi olmadığını, bu yolun sonunun küfür olabileceğini söylemeye çalışmaktadır. Bir başka ifadeyle ibadetleri sürekli terk edip ağır görmek ona göre bir küfür “alâmeti”dir. Zira başka bir eserinde önemli bir Hristiyan âdeti olan “zünnar”²⁴ bağlamının bir “küfür alâmeti” olduğunu söylemektedir.²⁵ Dikkat edilirse ona göre zünnar bağlamak küfür değil, küfür alâmetidir. Yukarıdaki örneği de bu bağlamda değerlendirmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz. Bursevî'nin ilk bakışta anlaşılamayan bazı düşüncelerinin diğer eserlerinde yer alan fikirleriyle karşılaştırılarak birlikte değerlendirilmesi daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.

1.3. İbnü'l Arabî Merkezli Bazı Tartışmalar ve İsmail Hakkı Efendi

Mutasavvıflarla diğer islamî disiplinlerle ilgilenen âlimler arasındaki düşünce yapılarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu konuda özellikle bazı konular öne çıkmaktadır. Vahdet-i vücûd odaklı varlık tanımlamaları bunlar arasında en dikkat çekici olan, aynı zamanda en çok tartışılanlarından birisidir. Bursevî de bu düşünceye önem veren âlimlerden birisidir. Ancak bunda İbnü'l Arabî'nin etkisini de görmezden gelmek mümkün değildir. Eserlerinde “şeyh-i ekber”, şeyhi”, “senedi”, “ekberu'l-ârifin” tabirlerini şeyhi İbnü'l Arabî için kullanan Bursevî,²⁶ ona olan özel ilgisinin de etkisiyle vahdet-i vücûd anlayışını benimsemiş, eserlerinde çokça yer vermiştir. Bu anlayış, İslâm tarihi boyunca tasavvuf anlayışına sahip kimselerin eserlerinde yer almıştır. Gazzâlî (öl.505/1111) vahdet-i vücûd'dan şu şekilde bahseder: *İrfan ehli olanlar hakikat semasına yükseldiklerinde varlık âleminde tek olan Allah'tan başka bir varlık olmadığını anlarlar. Kesret düşüncesi onlardan ayrılır, vahdâniyetin sırrına ererler. Bundan sonra Allah'tan başkasını düşünmezler. Hatta kendi zatları bile artık ortadan*

22 İsmail Hakkı Bursevî, *Müminlere Armağan Tuhfe-i İsmailiyye* (İstanbul: Hacegan Yayınları, 2010), 52.

23 Bursevî, *Şerh-i şuabi'l iman*, 94.

24 Bu kemer, İslâm devletinde yaşayan gayrimüslimlerinin kimliklerini belli etmek için bellerine sardıkları bir kuşaktır. Bkz; Yusuf Şevki Yavuz, “Zünnar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 44/572.

25 Bursevî, *Müminlere Armağan Tuhfe-i İsmailiyye*, 96.

26 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 6/48, 4/468, 5/5.

kalkar.²⁷

Tasavvuf tarihi, vahdet-i vücûd anlayışına dair tartışmalarla doludur. Bu tartışmaların merkezinde ise hep İbnü'l Arabî yer almıştır. Bazı âlimler bu anlayışa değer atfetmezken bir kısmı bunu kabul edenleri küfürle itham etmiştir. İsmâil Hakkı Efendi'nin vahdet-i vücûd anlayışını ilgili başlıkta ele alacağımızdan şimdilik bu kadarıyla yetinmek istiyoruz.

Akaid ilminde yazılan eserlerde bilginin kaynağı “beş duyu”, “sadık haber” ve “akıl” olarak geçmektedir.²⁸ Hal böyleyken Bursevî bazen bunlar dışında başka şekillerde bilgi sahibi olunabileceğini iddia eder. Keşif hali, yakaza hali, rüyada bilgi verilmesi, Allah'tan direkt bilgi almak (ahz anillah), bâtn ilmi, ledünnî ilim gibi yollar klasik bilgi kaynaklarının dışında bilgi sahibi olma yollarındandır. Ona göre ilim ehli kimseler âlet ilimleriyle gereğinden fazla meşgul olmalarından dolayı arka plandaki hakikate bir türlü ulaşamamakta, zâhire takılıp asıl kaynaktan mahrum kalmaktadır.²⁹ Bu sebeple “hakikat” perdelerini aralayacak başkaca bilgi kaynaklarına ihtiyaç vardır.

Bu sadette Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi* adlı eserinde İbnü'l Arabî'den nakille şunları söylemektedir:

“...*Ve ekber-i urefâ'dan menkuldür ki bazı insilâhâtında Hz. İdris ile müctemi olup zuhûr-i saatten ne kaldı deyu bakiyye-i ömr-i dünyadan suâl ettikde* ‘İnsanların hesaba çekilecekleri (gün) yaklaştı’ (Enbiya, 21/1) *deyu cevap verdi...*”³⁰

Görüldüğü gibi İsmâil Hakkı Efendi, İbnü'l Arabî'nin insilâh³¹ halinde Hz. İdris'le görüşüğünü, ona kıyametin ne zaman kopacağını sorduğunu, Hz. İdris'in de bu soruya cevap olarak Enbiyâ suresinin ilk ayetini okuduğunu haber verir.

İsmâil Hakkı Efendi vahdet-i vücûd anlayışına değinerek Kureyş suresinin izahını yaptıktan sonra surenin tefsirini “هَذَا وَرَدَ بِطَرِيقِ الْأَلْهَامِ مِنَ اللَّهِ الْعَلَامِ” “Çok

27 Ebû Hamid Gazali, *Mişkâtü'l envar* (Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1971), 12.

28 Nureddin Sabuni, *Maturiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 55.

29 Nurullah Denizer, *Kur'an'ın Sûfi Yorumu Bursevî Örneği*, ed. Fatma Asiye Şenat (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 140.

30 İsmail Hakkı Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 186.

31 İnsilâh kavramı sözlükte “bir şeyden sıyrılıp ayrılmak, çıkmak” anlamına gelir. Tasavvuf anlayışında ise bu kavram insanın bütün varlık emarelerinden ayrılıp, beşerî vasıflardan arındıktan sonra Allah'ı kalp gözüyle görmesi halini ifade eder. Bursevî insilâh kavramının “*ayan beyan ru'yet*” olduğunu ifade etmektedir. Bkz; Seyit Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı-Bursevî Örneği* (Konya: Ensar Yayınları, 2004), 122; Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 296.

ilim sahibi olan Allah'tan ilham³² yoluyla bana bu şekilde bilgi geldi" sözleriyle sonlandırmıştır.³³

İsmâil Hakkı Efendi'nin kendisinden sıklıkla faydalandığı İbnü'l Arabî de klasik bilgi kaynaklarının dışında başka yollarla bilgi sahibi olunabileceğini iddia eder. Ona göre de insanın gizli ve özel bir şekilde Allah'tan bilgi alabilmesi mümkündür. Buna bâtin ilmi denilir. İbnü'l Arabî'ye nispet edilen tefsirde bu yaklaşımı görmek mümkündür. *'Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı olmuş bir köle ile katımızdan kendisine verdiğimiz güzel rızıkta gizli ve açık olarak harcayan (hür) bir kimseyi misal verir'* (Nahl 16/75) ayetini tefsir ederken açıktan vermeyi "sahip olunan dünya malından vermek", gizli olarak vermeyi ise "Allah'ın evliya kimselere vermiş olduğu bâtinî nimetleri insanlarla paylaşmak" olarak açıklama yoluna gitmiştir.³⁴

Bursevî Yunus Emre'nin (öl. 720/1320) gazelinin şerh etmek amacıyla yazdığı Şerh-i Gazel-i Yunus Emre adlı eserde de normal yolların dışında başka şekillerde bilgiye erişebilmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Şerh ettiği beyitlerin sonunda *هَكَذَا وَقَعَ الْإِلْهَامُ* diyerek bu şerhi "Allah'tan gelen bir ilham" çerçevesinde gerçekleştirdiğini söylemektedir.³⁵

İsmâil Hakkı Efendi'nin vefat edeceği zamanı önceden bildiğine dair ifadeler kaynaklarda yer almıştır. Dünyasını değiştirmeden üç sene önce kaleme aldığı "Nakdül Hâl" adlı manzum eserin bir beytinde yer alan

"Hakkı'ya envâr-ı Hak'la pür oldu merkadi" beyti buna bir işaret kabul edilmiştir.³⁶

İsmâil Hakkı Efendi'nin İbnü'l Arabî'ye karşı hissettiği yakınlık onun fikirlerinden epeyce etkilenmesine sebep olmuştur. Bursevî yazdığı eserlerde Hz. Peygamber'le batını âlemde görüşmenin mümkün olduğunu, bu görüşmelerde hadislerin bizzat kendisinden teyid edilebileceğini söyler. Hatta hadisçilerin sened anlayışında bir miktar hata payı olduğunu, ancak keşif yoluyla hadis

32 İlham ve keşif sufilere göre özel hallerde Allah'tan bilgi alma yollarındandır. Onlar bu yolla alınan bilginin isnadla alınan rivayetlerden daha sağlam ve hatadan uzak olduğunu iddia etmektedirler. Bu açıdan bakıldığında klasik hadis usulünün kriterlerine göre rical tenkidinden geçen rivayetler ravilerin muhtemel hatalarını barındırabilir. İlham ve keşifte ise bilgi direkt kaynağından alındığından böyle bir tehlike söz konusu değildir. Bkz; Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 272.

33 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 10/521.

34 Muhyiddin İbni Arabî, *Tefsîr-i kebîr/ Tevilât*, çev. Vahdetin İnce (İstanbul: Kitsan Yayınları, ts.), 1/632.

35 İsmail Hakkı Bursevî, *Şerh-i Gazel-i Yunus Emre* (Konya: Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, 3458), 47.

36 Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2017), 550; Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî", 23/103.

almanın ise hata içermeyeceğini iddia eder.³⁷ Bu anlayışın bir sonucu olarak Bursevî bir hadis rivayetinin sâlih ve itibarlı âlimlerin kitaplarında yer almış olmasının o rivayet açısından bir “tevsik” olduğunu, dolayısıyla böylesi hadislerle amel edilebileceğini söyler.³⁸ Bu kimseler özel hallerle manevi alemlerde Hz. Peygamber’le görüşerek ondan direkt bilgi almakta, ondan sonra eserlerine bu bilgileri yazmaktadır. Dolayısıyla artık böyle bir bilgi kesinlikle “sahih” kabul edilmekte, zayıf olma ihtimali ortadan kalkmakta, bizzat Hz. Peygamber’den alındığı için artık bu hadisin isnadında hiçbir şüpheye yer kalmayacak derecede bir “kesinlik”ten bahsedilebilmektedir. Böyle bir bilgi akılla elde edilen bilgiden de daha üstündür.³⁹ Zâhîrî bilgiyle hakikat bilgisinin örneği cevizin kabuğuyla içinin durumu gibidir.⁴⁰

Mutasavvıfların hadis usulüne dair bu farklı yaklaşımları epeyce bir eleştiriye maruz kalmıştır. İbrahim Halebî⁴¹ (öl. 956/1549) bu konuda şunları söyler: *Sahih hadislerin sabit olamayacağını iddia ederek bu batıl iddialarını yaygınlaştırmaya çalışanların hilesine bir bak! O (İbnü’l Arabî) ve diğerleri hadislerin sıhhatinin keşfen tespit edilebileceğini iddia ediyorlar. Bu hiçbir delili olmayan hayali bir iddiadır. Keşif delil değildir. Eğer öyle olsaydı din bozulup giderdi. Herkes buna benzer iddialarda bulunabilir, insanlar kendi hevâlarının peşine düşüp onunla amel eder, bunun da bir “keşif” olduğunu iddia ederlerdi. Bundan daha büyük bir fesat olabilir mi!”⁴²*

Leknevî (öl. 1304/1886) de bir hadisin “ricâlin keşfi ile değil, nakdi (cerh ve tadili) ile” sabit olacağını söylemiştir.⁴³ Dolayısıyla usulcülerin, fakihlerin ve hadisçilerin bu anlayışa şiddetle karşı çıktıkları görülmektedir.

Mutasavvıfların hadis konusunda epeyce mütesâhil oldukları bilinen bir gerçektir. Bursevî için de aynısı söylenebilir. O da eserlerinde hadis tespiti hususunda sûfilerle aynı çizgide durmaktadır. İbnü’l Arabî gibi o da rüya, ahz anillah, ahz-ı

37 Avcı, *Sufilerin Hadis Anlayışı*, 297; Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 268.

38 Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, 138; Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 307.

39 Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 272.

40 Bursevî, *Rûhu’l beyân*, 2/46; Denizer, *Kur’ân’ın Sûfî Yorumu*, 148.

41 Fıkıh ve fıkıh usûlünde öne çıkan bir Osmanlı alimidir. İbnü’l Arabî’ye karşı sert yaklaşımlarıyla tanınır. Bkz; Şükrü Selim Has, “Halebî, İbrâhim b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 15/231.

42 İbrahim b. Muhammed b. İbrahim Halebî, *Ni’metü’z zerîa fî nusrati’ş şerîa* (Riyad: Dâru’l Mesîr, 1998), 38.

43 Abdülhayy Leknevî, *el-Âsâru’l merfûa fî’l ahbâri’l merfûa* (Bağdat: Mektebetü Şarki’l Cedîd, ts.), 76.

bâtın, insilâh gibi hallerle hadis tahammülünün mümkün olduğunu düşünmektedir. Bu durum bir yana, Rûhu'l Beyân'da kullanılan hadis rivayetlerinin önemli bir kısmı Kütüb-i Sitte'de yer alan güvenilir hadislerdir.⁴⁴

1.4. Rûhu'l Beyân Fî Tefsîri'l Kur'ân Adlı Eseri

Bursevî küçük yaşlardan itibaren ilmî çalışmalara yönelmiştir. Çocukluk yaşlarından beri aldığı eğitimle, manevî işaretlerden de yola çıkarak⁴⁵ 20'li yaşlarda Kur'ân'ı tefsir etmeye başlamıştır. Başka ilimlerle ilgili eserleri de olmakla birlikte onun çalışmaları arasında en dikkat çeken Rûhu'l Beyân tefsiridir.⁴⁶

Eser aslında Kur'ân'ın tefsir edilmesi amacıyla yazılmıştır. Ancak ihtiva ettiği üslup incelendiğinde içerisinde “menâkıb” denilen ve halka nasihat amacıyla anlatılan bir kısım hikâyelere de sıklıkla yer verildiği görülmektedir. Bu üslup aslında kitabın yazılış gayesiyle de yakından ilgilidir. Rûhu'l Beyân, Bursa Ulu Cami başta olmak üzere onun seyahat ettiği şehirlerde insanlara nasihat etmek amacıyla çıktığı vaazlarda yer alan notların bir araya getirilmiş halidir denilebilir. Zaten kendisi de eserde bunu ifade etmektedir.⁴⁷ Bu sebeple tefsirde vaaz tarzının özelliklerini görmek mümkündür. Bunun doğal sonucu olarak eserde kaynağı şüpheli rivayetler vardır. Ancak Bursevî, Kur'ân'ı tefsir ederken salt menkibe anlayışıyla hareket etmemiş, hatırı sayılır derecede muteber ilmi yaklaşımlarda bulunmuştur. Ayetlerle ilgili hadis varsa onları aktarmakta, dil ilimlerinden faydalanmakta, naklî ve akli delillerle de hareket etmektedir. Hatta aksine eserde vaaz üslubunun diğer ilmi yaklaşımlara nazaran oldukça az olduğunu söylemeliyiz. Bursevî'nin ahkâm içerikli ayetlerde bir fakih, tasavvuf içerikli ayetlerde ise bir sûfi kimliğine büründüğü söylenilmiş, her alanda yeterliliğini ispat edebildiğinden bahsedilmiştir.⁴⁸

Bursevî bu eseri halka vaaz ve nasihat etmek için yazmış olsa da Rûhu'l Beyân içerisindeki muteber ve isabetli yaklaşımlarla, atıf yapılan kaynakların sağlamlığıyla asırlarca dikkat çekmiş, hem ilim ehli hem de halk tarafından takdir görmüştür. Günümüzde dahi işârî tefsir anlayışının önemli eserleri arasında

44 Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 82.

45 Rivayete göre İsmail Hakkı Efendi henüz yirmi yaşlarındaiken gördüğü bir rüyada şeyhi kendisine “nefhetmiş”, o anda manevî ikramlara erişmiş, bunun sonucunda da Kur'ân'ı tefsir etmeye başlamıştır. Bkz; Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 76.

46 Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 76.

47 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 1/2.

48 Abdullah Kahraman, “Tasavvufî Tefsirlerin Ahkam Ayetlerine Yaklaşımı (İsmail Hakkı Bursevî örneği)”, *Osmanlı toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, 3 (Ankara: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2011), 279.

zikredilmeye devam etmektedir.

2. İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'DE VAHDET-İ VÜCÛD ANLAYIŞI

Vahdet-i vücûd konusu tarikat ehlinin oldukça önem atfettiği konulardan birisidir. Bu anlayışa göre kâinattaki her şeyin varlığı “mümkün”, Allah’ın varlığı ise “vâcib”tir. Dolayısıyla “mümkün” derecesinde olan insanın kendi varlığından sıyrılarak “vâcibü’l-vücûd” olan Allah’ın varlığında yok olması gerekmektedir. Bu sayede kul artık kendi varlığını Allah’ın varlığından ayrı tutmayacak, hatta onun varlığının bir uzantısı olduğunu kabul edecektir. Hatta bazıları kendi varlığıyla Allah’ın varlığını özdeşleştirme yoluna dahi gitmişlerdir.⁴⁹

İsmâil Hakkı Bursevî eserlerini telif ederken zihninde önemli bir yer tutan bu anlayışın izlerini sürmüştür. Tefsirini vaaz notlarını bir araya getirerek oluşturduğundan, vaazlarda yer verdiği vahdet-i vücûd anlatıları tefsirinde de kendine yer bulmuştur. Onun vahdet-i vücûd anlayışının bir yansımaları Ahzab suresi 33. Ayetin tefsirinde yer alan şu ifadelerde görmektedir:

“Hak teâlâ şeriatın anahtarı ve tarikatın vesilesiyle mecazî varlığın sırlarının kapılarını açmaktadır. Bu sayede insan kendi varlığından ayrılıp hakikî varlığın eşsiz hazinelerine ulaşır.”⁵⁰

Kur’ân’da çokça geçen “fevzü’l-azîm-büyük kazanç” ifadesini Bursevî “hem ahirette hem de dünyada Allah’la olmak” olarak izah etmiştir. Ona göre bu hal, avamın bilip anlayacağı bir hal değildir.⁵¹ Bir başka yerde ise “fevzü’l-azim” tabirini “mecazî varlığın sınırlarından ayrılıp hakiki varlık elbisesini giyinmek” şeklinde açıklamaktadır. Bu durum ise imanın hakiki derecesinde yaşanan bir zevktir.⁵²

Hz. Peygamber’in eşlerine hitaben nazil olan Ahzab suresinin 33. ayetindeki “zekâtı verin” bölümünün tefsirinde Bursevî verilmesi gereken asıl şeyin insanın hakikatinin önüne geçen, insan üzerindeki mecaz varlık alametleri olduğunu, asıl bunlardan kurtulmak gerektiğini, bu mecazî ve sonradan ortaya çıkan eklentilerin hakiki olan Allah’ın varlığında eritilmesi gerektiğini söylemektedir.⁵³ Bursevî’ye göre insanın ölüm anında nasıl ki dünyalık mallarını Allah yoluna tasadduk etme fırsatı kalmıyorsa, aynı şekilde ölüm anında da artık mecaz varlığından sıyrılıp

49 Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 42/431.

50 Bursevî, *Rûhu’l beyân*, 6/476.

51 Bursevî, *Rûhu’l beyân*, 8/455.

52 Bursevî, *Rûhu’l beyân*, 10/12.

53 Bursevî, *Rûhu’l beyân*, 7/172.

nefsi hakiki varlığın varlığında yok etme fırsatı kalmayacaktır.⁵⁴

Nahl 16/2. ayetinin yorumunda da aynı fikrin yansımalarını görmek mümkündür:

“Allah'tan hakiki manada korkun. Kendiniz hakkında bir varlık düşünmeyin. Bilakis kendinize yokluğu atfedin. Varlığı ise hakiki anlamda sadece Allah'a atfedin. Zaten ezeli ve ebedî olan Allah'a yokluk atfetmek mümkün ve caiz değildir. İnsanlar olarak sizler ise ezeli ve ebedî olarak “mâ'dûm”sunuz (yoksunuz). Dolayısıyla sizler için varlık caiz olmaz.”⁵⁵

Bakara suresi 255. ayetin tefsirinde Bursevî tevhidin mertebelerini şu şekilde açıklamaktadır:

“Tevhid 3 mertebedir: Başlangıç aşamasında, mübtedî kimselerin tevhidi “La İlahe İllallah” demektir. Orta seviyede, mütevassıt olanların tevhidi ‘La İlahe İlla Ente’ demektir. Çünkü bu durumdaki kimseler “müşahede” makamındadır. Bu mertebedeki kimselerin Allah ile olan münasebetlerinde esas olan direkt “hitap” halidir. Kemâl seviyesi; yolun sonuna ulaşmış kimselerin tevhidi ise ‘La ilahe illa ene’ demektir. Zira bu seviyede olanlar tam anlamıyla bir “fânî olma” durumundadırlar. Yoklukla muttasıf olmuşlardır. Dolayısıyla kendilerinden ne bir fül, ne bir söz, ne de başka bir şey zuhur etmez. Görünüş itibariyle onlardan duyulmuş gibi görünen bu tevhid gerçekte Allah'tan duyulmuş olur. Onların “La ilahe illa ene” dediklerinin açıklaması işte budur.”⁵⁶

Bedir savaşından bir sahnenin anlatıldığı Enfâl suresi 17. ayette “Siz öldürmediniz, Allah öldürdü. Sen atmadın (Ey Muhammed) Allah attı” buyurulmaktadır. Bursevî vahdet-i vücûd nazariyesini temellendirmede bu ayetin tefsirinden de faydalanmıştır. Fetih suresi 10. ayette belirtilen “sana biat edenler Allah'a biat ediyorlar” ifadeleri de kendisince aynı çerçevede değerlendirmekte ve bu şekilde tefsir edilmektedir.⁵⁷

Bursevî vahdet-i vücûd anlayışına özel bir önem verdiği için mümkün olan her yerde bu konuyu işlemiş, ayetlerin bağlamını bir şekilde buraya getirerek kendisine göre bu halin nasıl olduğunu anlatmaya çalışmıştır.⁵⁸ Ona göre insan bu alemin zâhirî sınırlarından arınıp, hakikî alemin hazinelerine erişebilir. Ancak “zâhir” buna engel olmaktadır. İnsan “gerçek gibi görünen hayali sınırlardan” sıyrılıp hakikate ulaşma gayretine girmelidir. Bu durum aynı zamanda imanın da zirve noktasıdır.

54 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 9/543.

55 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 5/5.

56 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 1/398.

57 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 3/326.

58 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 2/344, 6/415.

Sûfi kimliğinin ve özellikle İbnü'l Arabî'ye olan saygısının bir getirisi olduğunu düşündüğümüz bu anlayışı kabul etmeyenler konusunda da epeyce sert bir duruş sergilemekte, bunu anlamayanları cahillik ve hakikatten uzak olmakla itham etmektedir. Saff suresi 9. ayetin tefsirini yaptıktan sonra Bursevî şunları söylemektedir:

*“İşte bu anlatılanların hepsi vahdet-i vücûda dair işaretlerdir. Müşâhede ehli olanlar bu hususta kesin bir şekilde icma etmişlerdir. Onlardan birisine muhalefet etmekle tamamına etmek arasında bir fark yoktur. Bu muhalefet de ancak hakikate yabancılıktan ve cahillikten kaynaklanır. Oysa görmek isteyen için mesele gayet açıktır.”*⁵⁹

Tüm bu örneklerden anlaşılacağı üzere Bursevî bulduğu her fırsatta insanın varlığını “mecaz-soyut-gerçekliği zayıf” bir varlık kabul etmektedir. Buna karşılık Allah'ın varlığı ise hakiki ve ebedi bir varlıktır. Dolayısıyla onun varlığı dışındaki hiçbir şeyin hakikatte bir karşılığı bulunmamakta, belki ancak onun varlığının bir parçası-bir delili kabul edilmektedir.

2.1. Bursevî'nin Düşünce Dünyasında İbnü'l Arabî'nin Etkisi

İsmail Hakkı Efendi'nin tasavvuf düşüncesinde İbnü'l Arabî'nin çok etkisi olduğu bilinmektedir. Zira şeyhi Osman Fazlı Efendi de İbnü'l Arabî çizgisini takip eden sûfiler arasında yer almaktadır. Bu durum şeyhi gibi Bursevî'nin de İbnü'l Arabî'den etkilenmesine sebep olmuştur.⁶⁰ İbnü'l Arabî onun dünyasında o kadar etkilidir ki, Şam'dan ayrılıp Üsküdar'a dönüşünün hikmetini açıklarken bu dönüşün “Allah'ın, hâtemü'l-enbiyâ'nın (Hz. Peygamber), hâtemü'l-evliyâ'nın (İbnü'l Arabî), Hızır'ın ve Osman Fazlı Efendi'nin izniyle” olduğunu ifade etmektedir.⁶¹ Bu sebeple onun vahdet-i vücûd anlayışı ortaya koyulurken fikirlerinden epeyce etkilendiği ve kendisinden övgüyle bahsettiği İbnü'l Arabî'nin bu konudaki görüşlerinin de dikkate alınması şarttır.

İbnü'l Arabî de vahdet-i vücûd nazariyesini eserlerinde olanca açıklığıyla işlemiş ve savunmuştur. “Tefsîr-i Kebîr” isimli eserinde Hud Suresi 111. ayete getirdiği yorumda şunları görmekteyiz: *“Saadete ermiş olanlar bir olanın birliğinde yokluğa ermiş, onun muhabbetinin aşkında, güzel cemalinin parlaklığında ve güzelliğinde eriyip yanmışlardır. Bu seviyeden sonra artık gören de görünen de hep O'dur. Müşâhede makamı budur. İnsan artık buradan sonra varlık elbisesinden ayrılır. Artık ortada Allah'ın dışında hiçbir varlık kalmamıştır. Beşerîlikten,*

59 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 9/505.

60 Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, 117.

61 Bursevî, *Müminlere Armağan Tuhfe-i İsmailiyye*, 84.

insanîlikten ve fânîlikten hiçbir şey kalmamıştır."⁶² Bir sonraki ayette yer alan "seninle beraber tevbe edenler" (Hud 11/112) ifadesinde bahsedilenler de ona göre "varlık günahından" sıyrılanlardır.⁶³ Hz. Yusuf'un "Rabbim beni hapisten çıkardı" (Yusuf 53/100) sözlerinde bahsedilen de nefsin kesret zindanından başka bir şey değildir. Hz. Yusuf hapiste nasıl bir süre perdeler ardında kaldıysa insan da nefis zindanında vahdet aynında kesreti, celal sıfatında cemâli görmekten perdelemiştir.⁶⁴

Hem Bursevî'nin hem de İbnü'l Arabî'nin görüşleri tasavvufta alışık olduğumuz bu anlayış konusunda birbirini destekler mahiyettedir. Her ikisi de eserlerinde bu anlayışı benzer şekillerde savunmaktadır. Bu paralellik Bursevî ile İbnü'l Arabî arasındaki etkileşim konusunda belirgin ipuçları vermektedir.

Bursevî yukarıda verdiğimiz ayet tefsirlerinde kulların varlığının salt bir görüntüden-zuhûr'dan ibaret ibaret olduğunu, Allah'ın karşısında bir gerçekliğinin bulunmadığını, hakikatte varlığın sadece Allah'ın zatına ait olduğunu iddia etmektedir. Bu yaklaşım klasik tasavvuf kaynaklarında لَّا مُجُودٌ أَوْ شَيْءٌ إِلَّا اللَّهُ veya لَّا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ cümleleriyle ifade edilen vahdet-i vücûd yaklaşımının gayet açık bir göstergesidir.

Tasavvuf tarihinde müstesna bir yeri olan İbnü'l Arabî'nin kendisi üzerindeki etkisiyle İsmâil Hakkı Bursevî, tefsirinde vahdet-i vücûd nazariyesinin izdüşümlerine bol bol yer vermiştir. Bu anlayışın belki bir neticesi ya da tezahürü diyebileceğimiz "Ene'l Hakk" konusunun burada gündeme alınması ve Bursevî'nin Hallâc-ı Mansûr başta olmak üzere bu hali yaşayanlar hakkındaki fikirlerinin irdelenmesi gerektiğini düşünüyoruz.

2.2. Bursevî'ye Göre Hallâc-ı Mansûr ve Ene'l-Hakk Meselesi

Tasavvufta "fenâ" kelimesiyle tabir edilen bir makam bulunmaktadır. Fenâ makamları fenâ fi'l-ihvân, fenâ fi'ş-şeyh, fenâ fi'r-Rasûl şeklinde devam eder ve fenâ fillâh noktasında son bulur.⁶⁵ Fenâ hali kısaca insandaki olumsuz vasıfların ortadan kalkması, zâhirî âlemde olan biten hiçbir şeyi hissetmemektir.⁶⁶ Bu makamda mürit artık zâhirî âlemdeki varlığından geçip Allah'ın zatının varlığı

62 İbni Arabî, *Tefsîr-i kebîr/ Tevilât*, 1/541.

63 İbni Arabî, *Tefsîr-i kebîr/ Tevilât*, 1/543.

64 İbni Arabî, *Tefsîr-i kebîr/ Tevilât*, 1/579.

65 İsa Yalçın, *Tasavvufî Düşüncede Fenâ Kavramı* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 9-10.

66 Kübra Mıcık, "Tasavvuf'ta Fenâ ve Bekâ", *Mutalaa* 2/2 (2022), 188.

içerisine dahil olmuş, adeta kendisi ortadan kalkmış, artık sadece Allah kalmıştır.⁶⁷ Hallâc-ı Mansûr'un başından geçen malum olaylar da bu düşünceyle alakalıdır. Bursevî de vahdet-i vücûd düşüncesinin doğal etkisiyle Hallâc'ın "ene'l Hakk" durumuna değinmiş ve bunun nasıl gerçekleştiğini açıklamaya gayret etmiştir.

Bursevî'nin bu konuyla ilgili olan şu beyanları önemlidir:

"Ayetlerde kullardan yapmaları talep edilen zikir şudur: Dille yapılırken aynı zamanda kalben ve ruhen de yapılması, bütün bedenın gâflet halinden uzak olmasıdır. Ancak bu şekilde külli olarak rabbine yönelmiş olunur. Böylece kalbe zamansız düşen havâtır yok olur, nefsin sözleri kesilir. Mürid bu yol üzere devam ettiği zaman zikir artık dilden kalbe doğru yol alır. Bunun devamında ise Hak Teala ğayb perdelerinin arkasından tecelli etmeye başlar ve müridin iç âlemi (bâtın) nurlarla dolar. Mürit Allah'a önce onun "esması" ile sonra da "evsafı" ile ibadet eder. Allah'ın tecellileri zuhura gelir, mürit "fenâ fi'l-hakk" olur. Hak Tela kendine yaraşır bir tarzda kendi kendisini zikre koyulur. Bu makamda zikreden de zikredilen de aynı varlıktır. Kalpteki şirk putlarının yok olması ve vahdet hakikatinin açılması bu makamda gerçekleşir."⁶⁸

Hallâc-ı Mansûr'un "Ene'l-Hakk" sözü vahdet-i vücûd fikriyle bağlantılı bir durumdur.⁶⁹ İslâm tarihinde konuyla ilgili gündeme gelen tartışmaların da odağında bu ve buna benzer söylemler yer almıştır. Bir kısım kimseler böyle bir halin kutsallığından hayranlıkla bahsederken bir kısmı da işi tekfir boyutunda değerlendirme yolunu tercih etmişlerdir. İsmâil Hakkı Bursevî bu konuda "savunucu" bir konumda durmayı tercih etmiştir. Kendisine göre bu makamın da mantıklı açıklamaları bulunmaktadır.

Bursevî'ye göre "ene'l-hakk" diyen kişi bu sözü Hakk'ın kendisinde tecelli ettiği anda söylemiş olmalıdır. Çünkü bu anda bâtil zât yok olarak ortadan kalkmış, yerine ise Hak gelmiştir. Bu sebeple Hak Teâlâ kendi kendinde konuşmuştur.⁷⁰

Sûfilerin ene'l-hakk makamı konusundaki bu tavrı bâtinîliğe benzetilmiş, vahdet-i vücûdun bâtinîlikteki "hulûl" anlayışına benzerliğine dikkat çekilmiştir. Süleyman Uludağ'a göre bu benzerlik iddiası doğru değildir. Çünkü Hallâc-ı Mansûr başta olmak üzere bu makamlı ilgili sözler söyleyen sûfiler hiçbir şekilde ilahlık iddia etmemiştir. Kendisi bu durumu tasavvuftaki "sekr" ve "şatahat" durumuyla açıklama yoluna gitmiştir. Ona göre bu sözler küfür içermemekte,

67 Yakup Poyraz, "Fenâfillâh Mertebesinden Mekâbillâh Makamına Mevlânâ'da İlahî Aşk", *Türkoloji Araştırmaları* 9/9 (2014), 880.

68 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 3/307.

69 Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 15/380.

70 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 5/461.

zaten makul bir açıklaması da bulunmaktadır.⁷¹

Rûhu'l Beyân'da Fetih suresindeki “*Sana biat edenler Allah'a biat ediyorlar*” (Fetih 48/45) ayeti tefsir edilirken vahdet-i vücûda değinilerek konu şu şekilde açıklanmaktadır: Allah Teâlâ Hz. Peygamberi kemâlâtının zuhûruna vesile kılmış, onu tecellilerinin aynası kılmıştır. “*Beni gören Hakk'ı görmüştür*”⁷² hadisi de buna işaret eder. Hz. Peygamber bu makamda kendi zati sıfatlarından ayrılarak sıfatları ve fiilleri itibariyle Cenab-ı Hakk'ın nâibi konumuna varmıştır. Hallâc (öl.309-922) da bu makama vardığında “*Ben Hakk'ım*” demiştir. Aynı şekilde Ebû Yezid Bestami'nin (v. 234-848): “*Benim şânım ne yücedir, Benim şanım ne yücedir, ne kadar da yüce bir varlığım*”, sözü de aynı mantık çerçevesinde değerlendirilir. Ebû Saîd Harrâz da (öl.277-890) “*Cübbemin altında Hakk'tan başkası yoktur*” derken aynı noktadan hareket etmiştir.⁷³

Bakara suresi 34. ayette anlatılan meleklerin Adem'e secde etmekle emrolunması olayı da Bursevî'ye göre aynı sebepten meydana gelmiştir. Ona göre Allah Adem'de tecelli etmiş, melekler zâhiren Adem'e secde etmiş görünseler de hakikatte Allah'a secde etmişlerdir.⁷⁴

Vahdet-i vücûd anlayışına dair bunlar ve bunlara benzer yaklaşımlar zâhirî anlamda ilmi bir disipline dâhil edilemediği için İslâm tarihinde birçok tartışmalara sebebiyet vermiştir. Aliyyü'l-Kârî vahdet-i vücûd anlayışına sahip kimselere yönelik içerisinde ağır eleştirilerin yer aldığı “*er'r-Reddü Ale'l Kâiline Bi Vahdeti'l-Vücûd*” adıyla bir kitap yazmıştır.⁷⁵ *Resâil* ismiyle muhtelif konularda yazdığı küçük risaleler bir araya getirilerek oluşturulan başka bir eserde de “*Mertebetü'l-Vücûd ve Menziletü'ş-Şuhûd*” şeklinde bir başlık açılmıştır. Bu başlık altında sûfilere yönelik çok ağır eleştirilerde bulunduğu, son derece galiz lafızlar kullanarak vahdet-i vücûd anlayışını kabul edenleri “küfürle” itham ettiği ifadelerine yer verilmektedir.⁷⁶

Aliyyü'l Kârî'nin genelde tasavvufun bazı meselelerine, özelde ise İbnü'l Arabî'ye yönelik eleştirilerine bir parantez açmak gerekmektedir. İbnü'l Arabî ve takipçilerinin hadis anlayışı, mübarek gecelerde kılınacak özel namazlar, Hz. Peygamber'in anne babasının imanı, Hızır aleyhisselamın varlığı, vahdet-i

71 Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, 15/379.

72 Buhari, *Tâbir*, 10; Müslim, *Rû'ya*, 11.

73 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 9/20.

74 Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 1/103.

75 Ebü'l-Hasen Nûrüdîn Alî El Kârî, *Er reddü ale'l kâiline bi vahdeti'l vücud* (Dimaşk: Daru'l Me'mun Li't Türâs, 1995), 156.

76 Ebü'l-Hasen Nûrüdîn Alî El Kârî, *Mecmu-u resail-i Molla Aliyyü'l Kârî* (İstanbul: Daru'l Lübab, 2016), 6/125-279; Kârî, *Resail*, 6/125-279.

vücûd anlayışı gibi bazı konulardaki fikirleri Aliyyü'l Kârî'nin sert tepkilerinin odağında yer almıştır.⁷⁷ İbnü'l Arabî'nin fikirlerinin etkisiyle benzer söylemlerde bulunan⁷⁸ Bursevî de doğal olarak aynı tepkilere maruz kalmıştır. Aliyyü'l Kârî'nin İbnü'l Arabî'ye yönelik eleştirilerinin benzerlerini muasırları Bursevî'ye yöneltmişlerdir.

Sufilerin Kur'ân düşüncesinde bâtinî âlemden hareketle ortaya koydukları ve görünür kıstaslarla değerlendirilmesi mümkün olmayan bu ve benzeri yaklaşımlar İslam toplumunun bir kısmı tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiş, bir kısmı tarafından ise şiddetli tepkiler almıştır. Bursevî de İbnü'l Arabî'nin kendisinde bıraktığı derin izlerden dolayı vahdet-i vücûd anlayışına önem vermiş, Rûhu'l Beyân'da bu anlayışı oldukça güçlü bir şekilde ortaya koymuş, kendine göre çeşitli aklî ve naklî delillerle izah etmeye gayret etmiştir. Bu hali anlayamayanları da cehaletle itham etmiştir. Her ne kadar tasavvuf sistematiği içerisinde bu yaklaşımın kendi içinde makbul dayanakları var ise de, tasavvufun teknik anlamda çok üst düzey meselelerinin ehli olmayanlara izah edilmeye çalışılması, uygun olmayan ortamlarda konuşulması, insanlara zorla kabul ettirilmesi, kabul etmeyenlere sert söylemler geliştirilmesi gibi yaklaşımlar da hoş karşılanmamıştır. En iyi ihtimalle “dergah sınırları içerisinde kalması gereken” bu düşüncelerin halka kabul ettirilmeye çalışılması kabul edilemez bir yaklaşımdır. Bu sebeple tasavvufi meselelerde uç noktalardan uzak durarak daha mutedil âlimleri takip etmek Müslümanların yararına olacaktır. Bununla birlikte mutasavvıfların sıra dışı düşüncelerine karşı konulan bu mesafe Bursevî'nin sahip olduğu ilmî ve manevî üstünlüğüne halel getirmemelidir.

77 Necmi Sarı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-fiker Adlı Eserinde Ali el-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dergiabant* 9/1 (2021), 6.

78 Sarı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-fiker Adlı Eserinde Ali el-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, 15.

SONUÇ

Vahdet-i vücûd anlayışının tasavvuf edebiyatında güçlü ve özel bir konumu bulunmaktadır. Hissedilen âlemin dışında farklı bir âlemin varlığı, hatta bu ikinci âlemin hakikî olup zâhirî âlemin bir “yanılgıdan” ibaret olduğu düşüncesi tasavvuf anlayışını benimseyenlerden bazılarının önem verdiği anlayışlardan birisidir. Bu mutasavvıflar yazdıkları eserlerde de bu düşünceye yer vermekten geri durmamışlardır. Bu sebeple vahdet-i vücûd düşüncesi kolaylıkla Kur’ân tefsirinde kendini gösterebilmiştir.

Sûfilerin “hakikat âlemi” gibi metafizik bir öte dünya, “müşâhede” gibi soyut bir hal, “vahdet-i vücûd” gibi bir varlık tanımlaması ve buna benzer hal, durum ve düşünceleri İslâm tarihi boyunca tartışılmıştır. Bunların net ölçütler kullanılarak tespit ve takyit edilmesi, bir usûle tabi tutulması, pozitif anlamda doğrulanması veya yanlışlanması mümkün olmadığı için sûfiler ağır tenkitlerle karşı karşıya kalmışlardır.

İşaret ve tasavvuf merkezli yorumlara itirazda bulunanlar genelde anlatılanların standart ölçülere tabi tutulamayacağını ve sübjektif olduğunu ileri sürmüşler, bunların hiçbir bağlayıcılığının olmayacağına işaret etmişlerdir. Sûfilere yöneltilen bu itirazlar zaman zaman tekfir kadar varabilmiştir. Nispeten daha mutedil çizgide durmayı tercih edenler ise bu anlayış sahiplerini eleştirmekle beraber tekfir etmemişlerdir. İslâm bilginlerinin bir kısmı ise bu yorumları hoş karşılamış, kendilerine göre makul açıklamalar getirmeye gayret etmişlerdir. Vahdet-i vücûd anlayışına eserlerinde sıkça yer veren âlimlerden birisi de Bursevî’dir.

İsmâil Hakkı Efendi tefsiri başta olmak üzere tüm eserlerinde Allah hakkında “Hak” veya “Hak Teâlâ” isimlendirmelerini çokça kullanmaktadır. Esmâü'l-hüsna arasından sadece bu ismi seçerek ısrarla her yerde kullanmasının alelade bir seçim olmadığı görünmektedir. Biz bu durumun vahdet-i vücûd anlayışının bir yansıması olduğunu düşünüyoruz.

Bursevî camilerde halka vaaz ve irşad faaliyetlerinde bulunurken vahdet-i vücûd’dan çokça bahsetmesi sebebiyle çoğu kez zor durumda kalmıştır. Tasavvufun mahrem konularını halka açık kürsülerde anlattığı için devlet ricali kendisine tepki göstermiştir. Hallâc-ı Mansûr’un “ene’l-hakk” sözü başta olmak üzere sûfilerin “şatahat-sekr” halinde söyledikleri sözleri fırsat bulduğu her yerde açıklamaya gayret etmiştir. İbnü’l Arabî’nin de kendisinde bıraktığı büyük etkiyle Rûhu’l-Beyân adlı eserinde ayetleri yorumlarken vahdet-i vücûd anlayışına sıklıkla yer vermiştir.

Bursevî’nin zihin dünyasına dair ortaya koyduğumuz âcizane çalışmamızın onun daha iyi tanınmasına katkı sunması arzumuzdur. Tefsiri kadar dikkate değer olan

diğer tüm eserlerinin de yeniden basılması, halen yazma eserler kütüphanelerinde bulunan çok kıymetli el yazması eserlerinin araştırmacıların daha fazla ilgisini çekmesi, bu eserlerin tıpkıbasım, yeniden basım ve tercüme ile ilim dünyasının istifadesine sunulması gibi çalışmalar günümüz araştırmacılarını beklemektedir.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Akün, Ömer Faruk. “Bursalı Mehmed Tâhir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/452-461. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Apak, Adem. “İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 147-166.

Ateş, Süleyman. *İşari Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

Avcı, Seyit. *Sûfîlerin Hadis Anlayışı-Bursevî Örneği*. Konya: Ensar Yayınları, 2004.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Kırk Hadis Şerhi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Müminlere Armağan Tuhfe-i İsmailiyye*. İstanbul: Hacegan Yayınları, 4. Basım, 2010.

Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l beyân fî tefsîri'l Kur'ân*. Beyrut: Daru'l Fıkr, ts.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Şerh-i gazel-i Yunus Emre*. Konya: Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, 3458.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Şerh-i şuabi'l iman*. çev. Yakup Çiçek. İstanbul: Daru'l

Hadis Yayınları, 2002.

Çelik, İsa. “İsmail Hakkı Bursevî’ye Göre İnfitar Suresinin İşari Yorumu”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 120 (2003), 156-189.

Çetiner, Bedrettin. “Atpazarî Osman Fazlı ve el-Lâihâtü'l-Berkıyyât Adlı Tasavvufî Tefsir Risalesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1999), 7-54.

Demirli, Ekrem. “Vahdet-i Vücûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/431-435. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Denizer, Nurullah. *Kur 'ân'ın Sûfi Yorumu Bursevî Örneği*. ed. Fatma Asiye Şenat. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2019.

El-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî . *Er reddü ale'l kâilîne bi vahdeti'l vücud*. Dımaşk: Daru'l Me'mun Li't Tûrâs, 1995.

El-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî . *Mecmu-u resail-i Molla Aliyyü'l Kârî*. İstanbul: Daru'l Lübab, 2016.

Gazalî, Ebû Hamid. *Mişkatü'l envar*. Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 1971.

Halebî, İbrahim b. Muhammed b. İbrahim. *Ni'metü'z zerîa fî nusrati's şerîa*. Riyad: Dâru'l Mesîr, 1. Basım, 1998.

Has, Şükrü Selim. “Halebî, İbrâhim b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/231. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

İbni Arabî, Muhyiddin. *Tefsîr-i kebîr/ Tevilât*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kitsan Yayınları, ts.

Kahraman, Abdullah. “Tasavvufî Tefsirlerin Ahkam Ayetlerine Yaklaşımı (İsmail Hakkı Bursevî örneği)”. *Osmanlı toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. 117-142. 3. Ankara: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011.

Kara, Mustafa. *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2017.

Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevazin b. Abdulmelik. *Risaletü'l Kuşeyriyye*. Cidde: Daru'l Minhac, 1. Basım, 2017.

Leknevî, Abdülhayy. *el-Âsâru'l merfûa fî'l ahbâri'l merfûa*. Bağdat: Mektebetü Şarki'l Cedîd, ts.

Mıcık, Kübra. “Tasavvuf'ta Fenâ ve Bekâ”. *Mutalaa* 2/2 (2022), 184-195.

Namlı, Ali. “İsmâil Hakkı Bursevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

23/102-106. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Namlı, Ali. “İsmail Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l Beyan Fi Tefsiri’l Kur’an Adlı Tefsiri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9/18 (2001), 365-385.

Poyraz, Yakup. “Fenâfillâh Mertebesinden Mekâbillâh Makamına Mevlânâ’da İlahî Aşk”. *Türkoloji Araştırmaları* 9/9 (2014), 871-895.

Sabuni, Nureddin. *Maturiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.

Sarı, Necmi. “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Şerhu Nuhbeti’l-fiker Adlı Eserinde Ali el-Kârî’ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Dergiabant* 9/1 (2021), 1-26.

Sarı, Necmi. “Kendi Dilinden İsmâil Hakkı Bursevî’nin Hayatı ve Şahsiyeti”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 137-157.

Sarı, Necmi. *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı İsmail Hakkı Bursevî Örneği Nuhbetü’l Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme*. İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 1. Basım, 2021.

Süzer, Azize. *İsmail Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi (Nisa Suresi Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2014.

Uludağ, Süleyman. “Hallâc-ı Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/379. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yalçın, İsa. *Tasavvufî Düşüncede Fenâ Kavramı*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Zünnar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/572-574. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yıldız, Sakıb. “Türk Müfessiri İsmâ’il Hakkı Burûsevi’nin Hayatı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 103-126.